

Наталія Анненкова, к. і. н.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

ФУНДАЦІЯ ХАРКІВСЬКОГО ВЕРСТАТОБУДІВНОГО ЗАВОДУ УРЯДОМ УКРАЇНСЬКОЇ СРР (1926–1929 РР.)

Natalia Annenkova, PhD in History

National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

THE FOUNDATION OF THE KHARKIV MACHINE-TOOL PLANT BY THE GOVERNMENT OF THE UKRAINIAN SSR (1926-1929)

The publication analyzes the creation of the Kharkiv machine-tool plant, during which a historical inaccuracy of the fact fixed by Soviet historiography about the beginning of the building of the enterprise after the orders of the Union government in 1930. It is proved by the research work that the beginning of the building of the machine-tool plant in Kharkiv took place as early as 1926 for the initiative of the party and economic leadership of the Ukrainian SSR, this process was in its competence to the end of 1929. The restoration of the historical picture of the enterprise foundation allowed to establish a number of factors affecting the course of the machine-tool engineering evolution in Ukrainian SSR from the mid of 1920 to early 1930. In addition, the provided historical exploration identified the origins of the negative factors influencing further development of the Kharkiv machine-tool plant.

Keywords: Kharkiv, machine-tool engineering, metal-cutting machine tools, plant, government, branch, industrialization, Five-Years Plan, building, production, resources, main funds.

Тривалий час Харківський верстатобудівний завод (ХВЗ) був флагманом українського верстатобудування і залишається на сьогодні одним з небагатьох працюючих верстатзаводів України. Отже, у сучасному вимірі, ХВЗ можна розглядати як один з суб'єктів-консервантів залишків науково-технічного потенціалу української верстатобудівної галузі. Така роль підприємства в державі є доленосною для подальшого розвитку її машинобудівного комплексу, що викликає в фахівців вмотивований інтерес до поточного стану заводського науково-технічного потенціалу та можливих варіантів його трансформації. Між тим, як відомо, розвиток будь-яких процесів обумовлений причинно-наслідковими зв'язками, причому без обов'язкового хронологічно послідовного прояву цих зв'язків, що особливо стосується об'єктивних факторів. Тобто, об'єктивні чинники сприяння (або не сприяння) поточній ході розвитку підприємства не обов'язково формуються в безпосередній історичній близькості до моменту оцінювання, а можуть бути закладені набагато раніше і не проявляти свої наслідки за відсутності сприятливих для цього умов. Даний феномен вимагає ретельно досліджувати історію промислових організацій, тим більше – якщо це стосується підприємств з окресленою вище дуже важливою роллю в науково-технічному розвитку держави.

Слід зауважити, що спроба висвітлити підняте в даній статті питання вже робилася. Її здійснено в трьох підрозділах («Рождение завода», «Первые станки» и «На базе новой техники») першої глави: «В годы довоенных пятилеток» колективного історичного нарису «Харьковский станкостроительный» під редакцією А. А. Вознесенського¹. Указана публікація присвячена 30-річчю роботи підприємства. Вона складається з 241 сторінки основного тексту, а шестирічному етапу

¹ Бондарев, Е.А., Сукеник, И.А., Черномаз, И.Ш. (1968). В годы довоенных пятилеток. *Харьковский станкостроительный: очерк истории харьковского станкостроительного завода (1930–1967 гг.)*. Харьков: Прапор, 5-44.

фундації заводу (20 % від усього терміну його існування на той момент) відведено 27 сторінок (або трохи більше 11 % тексту). Така диспропорція в обсягах уваги дослідників до одного з найважливіших моментів в історії ХВЗ, що мав засадничий характер для всієї його подальшої діяльності, з огляду на унікальність історіографічного матеріалу, примушує до необхідності більш глибокого аналізу наданої інформації. Ретельне ж опрацювання історіографічного матеріалу показує, що 16,5 сторінок (або майже 61 %) з усіх трьох підрозділів, присвячених дослідженню фундації ХВЗ, відведено: висвітленню Стаханівського руху в Радянському Союзі, УСРР та на заводі зокрема; становленню політмасової роботи на підприємстві; стислим біографіям та світлинам видатних робітників. Отже, реальний розмір інформаційної площі, що містить відомості стосовно процесу створення ХВЗ складає 10,5 сторінок. Однак, якщо з цього обсягу відняти ще 4,5 сторінки присвячені ролі Комуністичної партії в організації верстатобудування в країні й на Харківщині та привести друкарський формат розглянутої монографії до формату даної статті, то ми отримуємо лише близька 4 сторінок інформації, яка безпосередньо стосується розбудови ХВЗ. Проте, навіть у такому невеликому обсязі, майже третина матеріалу стосується ролі ідеологічного фактору в процесі створення підприємства.

Іншими словами, проаналізований історіографічний матеріал, створений в епоху апогею домінування поглядів щодо переважно політичної ролі історичної науки, занадто насичений ідеологічним підтекстом. При чому, вказаний підтекст має явно упереджений характер, спрямований на формування виключно не критичного і позитивного сприйняття досліджуваних історичних подій. Внаслідок цього, самі ті події згадуються побіжно, здебільшого як аргументи на користь успішно провадженої радянською владою індустріалізації. Окремі негативні моменти, що виникали при фундації ХВЗ, усе-таки наводяться, але частіше за все або взагалі без аналізу причин їх виникнення, або з посиланням на об'єктивні труднощі розвитку держави переможного пролетаріату в оточенні капіталістичних країн. Таким чином, можна стверджувати про відсутність на сьогодні об'єктивної історичної картини процесу створення ХВЗ, що й актуалізує дану публікацію.

Насамперед слід зауважити, що під час проведення даного дослідження встановлений факт абсолютної недостовірності існуючих тверджень про виникнення Харківського верстатзаводу наприкінці вересня 1929 р. як підприємства з виготовлення радіально-свердлильних верстатів у межах союзного «Станкооб'єдинення», створеного, у свою чергу, Вищою радою народного господарства (ВРНГ) СРСР та Радою праці та оборони (РПО) СРСР на виконання планів П'ятирічки (1928–1932 рр.) із індустріалізації радянської промисловості¹. Так, указане об'єднання дійсно було організоване на базі союзного ж «Станкотреста», фондуючого відповідним рішенням РПО СРСР від 29.05.1929 р.² і в його складі на кінець цього року дійсно значиться Харківський завод радіально-свердлильних верстатів як такий, що будується. Проте, ще на початок 1929 р. у титульному списку промислових новобудов Української державної планової комісії (Укрдержплан) фігурує Харківський верстатзавод із запланованою валовою продуктивністю в 10 млн. крб. на рік, але не як підприємство союзного підкорення, а як завод «Укрмашбудтресту» – тобто, республіканського підпорядкування³. Разом з тим, у «Висновку Укрдержплану на доповідь ВРНГ СРСР до РПО в справі: «Про організацію тресту середнього верстатобудівництва» від 05.06.1929 р. зазначається необхідність створення аналогічного тресту в УСРР із включенням до нього верстатобудівних та інструментальних підприємств «Укрмашбудтресту» і серед них – затвердженого до будівництва в Першій п'ятирічці Харківського верстатзаводу⁴. Одночасно, у доповідній записці Харківського районного комітету профспілки металістів, підготовленій влітку 1929 р. на вимогу Харківського окружного виконавчого комітету, зазначається, що Українським державним інститутом з проектування підприємств металооброблювальної промисловості («Укрдіпромез») згідно п'ятирічного плану

¹ Там само.

² Айзенштадт, Л.А. (1958). История развития станкостроения в СССР. Развитие станкостроительной и инструментальной промышленности в СССР. Москва: ЦБТИ ЭНИМС, 3-30.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВОВУ) України, ф. Р-337, оп. 1, спр. 7823, арк. 3зв.

⁴ ЦДАВОВУ України, ф. Р-337, оп. 1, спр. 7891, арк. 2.

здійснюється проектування Харківського верстатобудівного заводу із терміном закінчення в 1929/1930 операційному році¹.

Зважаючи на те, що I п'ятирічний план був укладений ще в 1927 р., тобто за два роки до створення раніше згаданого «Станкооб'єдинення», ми можемо з абсолютною достовірністю вважати створення ХВЗ не результатом ініціативи союзного уряду, а наслідком продовження ним розпочатої українським господарським керівництвом програми із упорядкування верстатобудування в республіці. Зміцнює дане твердження й аргумент, базований на історичному фактажі краєзнавчого характеру. Так, у безпосередній близькості від Харкова, у Харківському районі цієї ж області знаходиться село Українське, яке отримало цю назву в 1936 р. До цього року, за офіційними даними дане село значилося як селище будівельників «Верстатбуду» другого району тресту «Індбуд», організоване в 1926 р.² Іншими словами, мами офіційне підтвердження існування з 1926 р. до завершення будівництва ХВЗ в 1936 р. селища будівельників цього підприємства. З огляду на те, що утворення селища будівельників будь-якого об'єкту без прийняття рішення про будівництво цього об'єкту не може відбутися за визначенням, а також на підставі раніше наведеної аргументації, ми й приходимо до остаточного висновку стосовно початку здійснення урядом УСРР певних заходів з упорядкування верстатобудівного виробництва в республіці ще в 1926 р. – за рік до складання плану Першої п'ятирічки. Опосередковано, початок підготовчих будівельних робіт пов'язаних із розбудовою ХВЗ до 1930 р. підтверджується спогадами ветеранів підприємства, які того року працювали на Харківській «Верстатбуду». Так, з їх слів будівельний майданчик заводу на 1930 р. був вже з підготовленим рельєфом та протягнутими до нього транспортними комунікаціями³.

Між тим, заради об'єктивності зазначимо, що на відміну від союзного уряду республіканське партійно-господарське керівництво не розглядало упорядкування діяльності з виготовлення металорізального устаткування як окремий процес в контексті загальної індустріалізації, хоча й прийшло до необхідності здійснення відповідних заходів стосовно верстатобудування раніше своїх московських колег. З позиції уряду УСРР, організаційні заходи щодо верстатобудівної промисловості мали здійснюватися в межах загальної програми із створення спеціальної галузі по відновленню та виробництву засобів виробництва. Така позиція сформувалася під тиском обставин, пов'язаних з необхідністю пуску в 1926–1927 рр. зупинених в умовах тотальної кризи виробництва на самому початку 1920-х років підприємств при фактично повному позбавленні їх під час простою засобів виробництва шляхом переміщення останніх на не законсервовані фабрики та заводи⁴. Для поповнення постраждалих у вказаний спосіб основних фондів підприємств, що розконсервовувалися, ВРНГ УСРР був створений Український трест середнього машинобудування («Укрмашбудтрест»), до якого увійшла низка підприємств із виробництва засобів виробництва для паливної, харчової та хімічної промисловостей, промисловості будівельних матеріалів та, власне, самого машинобудування⁵. Отже, верстатобудування значилося одним із профілів діяльності «Укрмашбудтресту», рівнозначним за своєю значущістю решті напрямів роботи цієї промислової установи.

Указаний підхід українського уряду до вирішення питання дефіциту засобів виробництва в республіканській промисловості од самого початку виявився методологічно не вірним. Намагання подолати вказану проблему відразу в кількох промислових галузях у стислі терміни із застосуванням низькопродуктивних загальномашинобудівних виробничих технологій було апріорі приречено на невдачу. До того ж, повернення до такого способу виробництва означало гальмування майбутньої індустріалізації (як мінімум стосовно «Укрмашбудтресту») на період зношення відповідної активної частки основних фондів. Використання ж високопродуктивних спеціальних технологій, що дозволяли перейти до серійного та великосерійного типів виробництва,

¹ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-1010, оп. 1, спр. 1846, арк. 13.

² Верховна Рада України (офіційний веб-портал). (2018). с. *Українське, Харківська область, Харківський район: облікова картка*. <<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A005?rdat1=09.06.2009&rf7571=34116>> (2018, грудень, 13).

³ Бондарев, Е.А., Сукеник, И.А., Черномаз, И.Ш. (1968). В годы довоенных пятилеток. *Харьковский станкостроительный: очерк истории харьковского станкостроительного завода (1930–1967 гг.)*. Харьков: Прапор, 5-44.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України, ф. 1, оп. 20, спр. 2502, арк. 19.

⁵ ДАХО, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 2031, арк. 10.

вимагали вкладання значних ресурсів, у яких республіканський уряд був значно обмежений. Проте ВРНГ УСРР зважився на такий крок і, як наслідок, отримав проблему розпорощення ресурсів проміж усіма напрямками діяльності «Укрмашбудтресту». Слід віддати належне українському урядові, який досить швидко зорієнтувався, зробивши перерозподіл ресурсів і сконцентрувавши їх на відновленні засобів виробництва для тих промислових галузей, чия продукція могла принести негайний, насамперед валютний, доход або вирішити термінові питання соціального характеру. Таким чином, уже на 1927 р. республіканське верстатобудування отримало порядок ресурсного забезпечення, що формувалося за залишковим принципом і, відповідно, не сприяв швидкому створенню ХВЗ.

Окрім наведеного вище чинника на процес організації у Харкові верстатобудівного заводу вплинув фактор будівництва Дніпровської електростанції у Запоріжжі. Оскільки вибір розташування ГЕС на Дніпрі здійснювався не стільки з розрахунку майбутнього споживання запланованих до виробництва обсягів електроенергії прилеглими регіонами, скільки з огляду на наявні природні умови, що дозволяли б отримати максимально великі показники потужності електростанції за мінімальних витрат на її будівництво, то з початком спорудження Дніпрогесу виникла проблема територіального електроенергетичного профіциту. Для вирішення у тому числі й цього питання в листопаді 1926 р. ЦК КП(б)У створив Особливий комітет сприяння Дніпробуду, головою якого було призначено Голову Ради народних комісарів (РНК) УСРР В. Я. Чубаря¹. Стурбованість Голови українського уряду можливістю суттєвого недовикористання потужностей Дніпрогесу, посилена обов'язками згаданого Комітету, привела, в нашому випадку, до призупинення ним будь-яких активних дій щодо будівництва верстатзаводу в Харкові та постановці питання стосовно організації такого підприємства в районі спорудження вказаної електростанції².

Позиція Голови РНК УСРР не знайшла підтримки в Укрдержплану та Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (НКРСІ) УСРР³, які продовжували наполягати на продовженні спорудження верстатобудівного підприємства саме в Харкові. Їх аргументацією служила наявність у Харкові досвіду як систематичного верстатного виробництва на міських підприємствах транспортного, гірничого та сільськогосподарського машинобудування, так і системного – на верстатобудівному заводі «Герлях і Пульст», робота якого була зупинена в 1921 р., а основні фонди до 1925 р розподілені між не законсервованими промисловими установами міста. Отже, у Харкові мався певний кадровий ресурс відповідно кваліфікованого інженерно-технічного та робітничого персоналу, здатного скласти кістяк колективу майбутнього верстатобудівного заводу, чого не спостерігалося в регіоні Дніпрогесу і що, у випадку перемоги позиції В. Я. Чубаря, передбачало значні матеріальні і часові витрати на створення або переміщення цього ресурсу на нове місце.

Таким чином, через брак коштів та невизначеність із остаточним рішенням щодо дислокації нового верстатзаводу в Україні, процес створення ХВЗ до 1929 р. майже зупинився. І хоча в 1928 р., як уже зазначалося, «Укрдіпромез» отримав завдання на проектування верстатобудівного заводу, документів стосовно передбачуваної спеціалізації майбутнього підприємства на сьогодні не виявлено, а за доповідною запискою НКРСІ УСРР від 01.03.1929 р. – указана спеціалізація також знаходилася в стадії вирішення⁴. Проте навряд чи інформація НКРСІ УСРР є неупередженою, оскільки, по-перше, в наведеній доповідній записці не вказується ким узгоджується спеціалізація ХВЗ і які варіанти тієї спеціалізації пропонуються. По-друге, в ній не згадується факт уже розпочатих підготовчих робіт на будмайданчику та приховується факт багаторазової підготовки Укрдержпланом обґрунтування необхідності спорудження ХВЗ здійсненням посилання лише на останній варіант такого, що мав би появитися в березні 1929 р. А цих варіантів мало існувати щонайменш два: а) у 1926 р. на момент виділення коштів на організацію селища будівельників та початок підготовчих робіт на будмайданчику; б) у 1927–1928 рр. до затвердження плану «Укрдіпромезу» на проектування нового верстатобудівного підприємства. По-третє, автори доповідної записки проблеми будівництва нового верстатзаводу дотикаються побіжно, по суті

¹ Шерстюк, А.С. (1960). *Первенец индустриализации страны Днепрогэс им. В. И. Ленина: сборник документов о строительстве Днепрогэса им. В. И. Ленина (1926–1932 гг.)*. Запорожье: Книжно-газетное издательство, 25–26.

² ДАХО, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 1615, арк. 6.

³ ЦДАВОВУ України, ф. Р-337, оп. 1, спр. 7891, арк. 13.

⁴ ЦДАВОВУ України, ф. Р-337, оп. 1, спр. 7891, арк. 12.

одним не дуже великим абзацом серед семи сторінок тексту. Решта документу присвячена аналізу питання потреби української промисловості в металооброблювальному устаткуванні (біля 30 %) та обґрунтуванню необхідності завершення верстатобудівної спеціалізації Одеського заводу ім. Леніна із значним збільшенням обсягів капіталовкладень (майже 70 % тексту). Отже, вірогідність того, що спеціалізація ХВЗ не розглядалася урядовими інстанціями взагалі, є доволі низькою.

Як ми можемо припустити, брак інформації стосовно передбачуваної спеціалізації ХВЗ викликаний, насамперед, не відсутністю відповідних бачень в урядових фахівців, а втратою можливості створення такого підприємства силами самої республіканської влади. Дефіцит ресурсів, що привів до укладеного порядку фінансування розвитку республіканського верстатобудування за залишковим принципом, вимагав їх концентрації на тих ділянках, де за мінімальних ресурсних витрат можна було очікувати швидкого та відчутного результату. Саме тому, реконструкція та розширення Одеського заводу ім. Леніна ставали більш реальним у виконанні проектом ніж спорудження нового великого заводу, що в наведених умовах уже перетворювалося на довгобудову. Але ж у п'ятирічний план будівництво ХВЗ також уже було закладене. Отже, з великою долею ймовірності ми можемо стверджувати, що маніпуляції українського партійно-господарського керівництва із остаточним затвердженням спеціалізації ХВЗ пов'язані, у першу чергу, з намаганнями вивести з п'ятирічного плану республіки будівництво цього підприємства з наступним перерозподілом запланованих на це коштів на користь іншої програми – розбудови Одеського заводу ім. Леніна.

Зважаючи на викладене можемо констатувати, що декларації ВРНГ УСРР стосовно необхідності розвивати республіканське верстатобудування не були лише гаслами. Однак за існуючих умов обмеженого доступу українського уряду до всіх видів ресурсів, будівництво нового потужного підприємства для нього було менш вигідним, ніж розширення існуючих верстатобудівних заводів: спочатку в Одесі, а потім – у Лубнах. Зробивши в 1926 р. необдуманий крок із початком будівництва нового верстатозаводу в Харкові, українська влада придбала собі велику проблему, на вирішення якої внутрішніх резервів явно не вистачало. З іншого боку, з розгортанням розширеної індустріалізації, в Радянському Союзі розпочалася й латентна фаза централізації важелів управління всією промисловістю країни. У межах цього процесу концентрація виробництва засобів виробництва в компетенції ВРНГ СРСР набувала ключової ролі, що робило перехід будованого ХВЗ з республіканського до союзного підпорядкування достатньо корисним й для центрального уряду. Таким чином, наприкінці 1929 р. між ВРНГ УСРР та ВРНГ СРСР був досягнутий консенсус стосовно майбутньої долі Харківського верстатозаводу, що увійшов до союзного «Станкооб'єдинення» як новобудований Харківський завод радіально-свердильних верстатів. У січні 1930 р. ВРНГ УСРР остаточно затвердило передачу будівництва ХВЗ з балансу «Укрмашбудтресту» на баланс Всесоюзного об'єднання машинобудівної та металооброблювальної промисловості, до якого увійшло й згадане «Станкооб'єдинення»¹.

Передача Харківського верстатобудівного заводу з республіканської до союзної компетенції не надто змінила характер його будівництва. Спеціалізація підприємства остаточно була визначена лише в 1932 р., при цьому завод тричі перепроектовувався з відповідним триразовим перенесенням термінів пуску. Спорудження промислових потужностей продовжувало забезпечуватися ресурсами за залишковим принципом, а з осені 1930 р. до весни 1932 р. взагалі було припинено². Унаслідок такого підходу ХВЗ був зданий до експлуатації лише в 1936 р., але без ливарного виробництва і з чисельними недоробками по решті будівель³, ліквідувати які повністю не вдалося до початку радянсько-німецької війни. Все указане привело до значних перевитрат на будівництво Харківського верстатозаводу та, відповідно, негативно відбилося на його фінансовому стані. Останній момент, у свою чергу, безпосередньо вплинув на достатньо тривалий вихід підприємства на запроектовану продуктивність із доволі проблематичною якістю виготовленої продукції та зменшеною проти запланованої номенклатурою виробів⁴.

¹ Бондарев, Е.А., Сукеник, И.А., Черномаз, И.Ш. (1968). В годы довоенных пятилеток. *Харьковский станкостроительный: очерк истории харьковского станкостроительного завода (1930–1967 гг.)*. Харьков: Прапор, 5-44.

² ЦДАВОВУ України, ф. Р-806, оп. 1, спр. 547, арк. 4-9.

³ ДАХО, ф. П-26, оп. 1, спр. 6, арк. 9.

⁴ ДАХО, ф. П-26, оп. 1, спр. 8, арк. 26

References:

1. Bondarev, E. A., Sukenik I. A., Chernomaz I. Sh. (1968). *V gody dovoennyh pjatiletok. Har'kovskij stankostroitel'nyj: ocherk istorii har'kovskogo stankostroitel'nogo zavoda (1930–1967 gg.)*. [In the years of the pre-war five-year plans. Kharkov Machine-Tool Building: Essay on the History of Kharkov Machine-Tool Building Plant (1930–1967)] Harkiv: Prapor. [in Russian].
2. Ajzenshtadt, L.A. (1958). *Istoriya razvitiya stankostroeniya v SSSR*. [History of machine tool construction in the USSR] Razvitie stankostroitel'noj i instrumental'noj promyshlennosti v SSSR: sb. nauchn. trudov / nauchn. red. A. N. Acherkan i dr.]. Moscow. [in Russian].
3. TsDAVOV f. R-337, op. 1, spr. 7823. [in Ukrainian].
4. TsDAVOV, f. R-337, op. 1, spr. 7891. [in Ukrainian].
5. The official site the Verhovna Rada of Ukraine (2018). *Accounting card* <<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/A005?rdat1=09.06.2009&rf7571=34116>> (2018, December, 13). [in Ukrainian].
6. DAHO, f. R-1010, op. 1, spr. 1846. [in Ukrainian].
7. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 2502. [in Ukrainian].
8. DAHO, f. R-1010, op. 1, spr. 2031. [in Ukrainian].
9. Sherstjuk, A.S. (1960). *Pervenec industrializacii strany. Dneprogjes im. V. I. Lenina: sbornik dokumentov o stroitel'stve Dneprogjesa im. V. I. Lenina (1926–1932 gg.)*. [The firstborn of the industrialization of the country – Dnieproges them. V.I. Lenin: a collection of documents on the construction of the Dneproges V.I. Lenin (1926–1932)] Zaporizhia: Knizhno-gazetnoe izdatelstvo. [in Russian].
10. DAHO, f. R-1010, op. 1, spr. 1615. [in Ukrainian].
11. DAHO, f. P-26, on. 1, spr. 6. [in Ukrainian].
12. TsDAVOV Ukrayiny, f. R-806, op. 1, spr. 547. [in Ukrainian].
13. DAHO, f. P-26, op. 1, spr. 8. [in Ukrainian].